

TURKIY XALQLARNING YOZUV MADANIYATIDA ARAB VA UYG'UR YOZUVLARINING ROLI VA ULARNING SIYOSIY- IQTISODIY JARAYONLARGA TA'SIRI

*Eshchanov Zakir Xudayarovich, Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti tayanch doktoranti*
**THE ROLE OF ARABIC AND UIGHUR SCRIPTS IN
THE WRITTEN CULTURE OF TURKIC PEOPLES
AND THEIR IMPACT ON POLITICAL AND
ECONOMIC PROCESSES**

*Eshchanov Zakir Khudayarovich, basic doctoral student at
Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni*
**РОЛЬ АРАБСКОЙ И УЙГУРСКОЙ
ПИСЬМЕННОСТИ В ПИСЬМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ
ТЮРКСКИХ НАРОДОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА
ПОЛИТИКО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ**

*Эшчанов Закир Худаярович, базовый докторант Ургенчского
государственного университета имени Абу Райхона Беруни*

<https://orcid.org/0009-0005-3433-5719>

e-mail:
zakir.eschanov1980@g
mail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida arab va uyg'ur yozuvlarining shakllanishi, tarqalishi va ularning siyosiy hamda iqtisodiy jarayonlardagi o'rni tarixiy yondashuv asosida tahlil qilinadi. Uyg'ur yozuvi ilk o'rta asrlarda so'g'd yozuvi asosida shakllanib, Sharqiy Turkiston va unga tutash hududlarda siyosiy va savdo hujjatlari yuritishda muhim vosita bo'lgan. Islom dini kirib kelishi bilan arab yozuvi Movarounnahr va boshqa turkiy hududlarda davlat boshqaruvi, soliq va mulk hujjatlari, diniy va ilmiy asarlarni yozishda asosiy grafika sifatida keng tarqaldi.

Kalit so'zlar: turkiy xalqlar, uyg'ur yozuvi, arab yozuvi, siyosiy tarix, iqtisodiy jarayonlar, yozuv madaniyati, manbashunoslik.

Аннотация: В статье рассматривается формирование и распространение арабской и уйгурской письменности в культуре тюркских народов, а также их роль в политических и экономических процессах с исторической точки зрения. Уйгурская письменность, возникшая на основе согдийской графики, использовалась для ведения политических и торговых документов в Восточном Туркестане и сопредельных регионах. С приходом ислама арабская графика стала доминирующей в государственном управлении, налогообложении, имущественных отношениях и религиозной литературе в Мавераннахре и других тюркских землях.

Ключевые слова: тюркские народы, уйгурская письменность, арабская письменность, политическая история, экономические процессы, письменная культура, источниковедение.

Abstract: This article examines the formation and dissemination of Arabic and Uighur scripts in the written culture of Turkic peoples, analyzing their significance in political and economic processes from a historical perspective. The Uighur script, developed on the basis of the Sogdian script, served as a key medium for political and commercial documentation in Eastern Turkestan and adjacent regions. With the advent of Islam, the Arabic script became predominant in state administration, taxation, property records, and religious as well as scholarly works across Transoxiana and other Turkic territories.

Keywords: *Turkic peoples, Uighur script, Arabic script, political history, economic processes, written culture, source studies.*

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Turkiy xalqlarning yozuv madaniyati ularning tarixiy taraqqiyoti, siyosiy-huquqiy tizimlari va iqtisodiy aloqalarining shakllanishida muhim rol o'ynagan omillardan biri hisoblanadi. Yozuv, ayniqsa, siyosiy hokimiyatni ifodalash, davlat idoralarining faoliyatini hujjatlashtirish va iqtisodiy munosabatlarni rasmiylashtirishda vosita sifatida xizmat qilgan. Tarixiy manbalarga tayanilsa, milodiy VIII asrda uyg'ur yozuvi ilk bor Uyg'ur xoqonligi davrida shakllangan bo'lib, bu yozuv So'g'd grafikasiga asoslangan va turkiy tillarga moslashtirilgan holda rasmiy ishlatila boshlangan [Golden, 1992]. Uyg'ur yozuvi ayniqsa Sharqiy Turkiston, Gansu va Mo'g'uliston hududlarida davlat hujjatlari, savdo shartnomalari va diplomatik yozishmalarda keng qo'llangan [Tenishev, 1984].

Islom dini VIII asrda turkiy xalqlar yashagan hududlarga kirib kelganidan so'ng arab yozuvi alohida ahamiyat kasb eta boshladi. IX–X asrlarda, ayniqsa Somoniylar davrida (819–999) Movarounnahr va Xurosonda arab yozuvi rasmiy hujjatlar, shariat qonunlariga asoslangan qarorlar va iqtisodiy yozuvlarda qo'llanila boshlandi [Bartold, 1963]. Ushbu davrda arab yozuvi faqat diniy matnlar bilan cheklanmay, balki davlat boshqaruvi va iqtisodiy faoliyatda ham asosiy grafika sifatida qaralgan. Ayniqsa X asrda Buxoro, Samarqand, Xorazm kabi markaziy shaharlarda soliq daftarlaridan tortib, mulk senedlarigacha bo'lgan barcha rasmiy hujjatlar arab yozuvida yuritilgan [Nishonov, 1993].

Arab va uyg'ur yozuvlari faqat grafika tizimi sifatida emas, balki o'z davrining siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlariga moslashgan yozma madaniyat mahsuli sifatida ham tarixda alohida o'rin egallaydi. Ular orqali nafaqat tarixiy hodisalar, balki o'sha davrdagi huquqiy tizim, mulkchilik munosabatlari, savdo yo'llari va mafkuraviy qarashlar ham hujjatlashtirilgan. Shunday qilib, yozuvlar tarixiy manba sifatida turkiy xalqlar sivilizatsiyasining rivojlanish bosqichlarini aniqlashda hal qiluvchi omil bo'lib xizmat qiladi [Rashidov, 2001].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD (ДИТЕПАТА И МЕТОД / MATERIALS AND METHODS). Turkiy xalqlarning yozuv

madaniyatini, xususan arab va uyg'ur yozuvlarining shakllanishi va ularning siyosiy-iqtisodiy jarayonlardagi o'rnini o'rganishda ko'plab tarixiy va lingvistik manbalar tahlil qilingan. Ular ichida V.V.Bartoldning "Turkiston islom davrida" (1963) asari asosiy o'rin tutadi. Muallif arab yozuvining Movarounnahrda kirib kelishi va uning siyosiy hokimiyat bilan aloqasi haqida puxta dalillarga asoslangan fikrlar bildiradi. Bartold arab yozuvi Somoniylar davrida davlat rasmiy grafikasiga aylanganini ta'kidlaydi [Bartold, 1963]. P.B.Goldenning "An Introduction to the History of the Turkic Peoples" (1992) nomli fundamental tadqiqotida uyg'ur yozuvining paydo bo'lishi, uning so'g'd yozuvidan o'zlashtirilgan grafikalariga asoslangani va uyg'ur xoqonligi davrida keng qo'llangani haqida muhim tarixiy ma'lumotlar mavjud [Golden, 1992]. Golden shuningdek uyg'ur yozuvining mo'g'ullar davrida diplomatik va savdo aloqalarda ham rasmiy maqomga ega bo'lganini qayd etadi.

O'zbekiston tarixchilari orasida Ziyov Nishonovning "O'zbekiston tarixi" (1993) kitobida arab yozuvining mahalliy boshqaruv tizimida tutgan o'rni, ayniqsa, qozilik sudlari va mulk hujjatlaridagi roli keng yoritilgan [Nishonov, 1993]. Shuningdek, S.Rashidovning "Sharq yozuvlari tarixidan lavhalar" (2001) asari arab va uyg'ur yozuvlarining madaniy xotira va tarixiy identitetni shakllantirishdagi ahamiyatini o'rganishda muhim manba sifatida xizmat qiladi, deb ta'kidlangan [Rashidov, 2001]. Tilshunos olim E.Tenishev o'zining turkiy yozuvlar tarixiga oid asarlarida uyg'ur yozuvi orqali ifodalangan diniy, savdo va siyosiy matnlar tahliliga keng o'rin bergan [Tenishev, 1984]. Bu tahlillar orqali yozuv faqat grafika emas, balki tarixiy tafakkur va jamiyat tuzilmasining ifodasi sifatida qaraladi. Mazkur adabiyotlar uyg'ur va arab yozuvlarining tarixiy shakllanishi, geografik tarqalishi, siyosiy jarayonlar bilan bog'liqligi, va iqtisodiy vosita sifatida tutgan o'rni haqida mukammal va ishonchli dalillarni taqdim etadi. Ushbu tadqiqot tarixiy yondashuv asosida olib borilgan bo'lib, unda manbashunoslik, tarixiy-komparativ tahlil, siyosiy-iqtisodiy kontekstualizatsiya va sotsiomadaniy tafsir metodlari qo'llanilgan. Manbashunoslik yondashuvi asosida arab va uyg'ur yozuvida

yaratilgan tarixiy hujjatlar, toshbitiklar, diniy va huquqiy matnlar o'rganildi. Bu manbalar yozuvlarning huquqiy hujjatlashtirish, boshqaruv va iqtisodiy munosabatlardagi real amaliy funksiyalarini aniqlash imkonini berdi. Tarixiy-komparativ tahlil metodi orqali arab va uyg'ur yozuvlari grafika tizimi, siyosiy va ilmiy maqomi nuqtayi nazaridan solishtirilib, ularning o'ziga xosligi va umumiy jihatlari tahlil qilindi. Siyosiy-iqtisodiy kontekstualizatsiya yozuvlarning davlat hokimiyatini legitimlashtirish, iqtisodiy hujjatlarni yuritish va xalqaro savdo aloqalarida vosita sifatida xizmat qilgan tarixiy sharoitlarini aniqlashga xizmat qildi. Sotsiomadaniy tafsir esa yozuvlarning madaniy merosga aylanishi, tarixiy xotirani saqlash va identitet shakllanishidagi rolini ochib berdi. Bu metodlar yozuv tizimlarining ko'p qirrali tarixiy ahamiyatini chuqur tahlil qilish va ilmiy xulosalarning asosli bo'lishini ta'minladi.

NATIJALAR (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Mazkur tadqiqot davomida arab va uyg'ur yozuvlarining turkiy xalqlar tarixidagi o'rni aniq tarixiy dalillar va manbaalarga tayanilgan holda tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, bu ikki yozuv tizimi turkiy jamiyatlarning siyosiy tuzumi, iqtisodiy faoliyati hamda madaniy taraqqiyotida ko'p funksiyali vosita bo'lib xizmat qilgan.

Birinchidan, uyg'ur yozuvi VIII asrda So'g'd yozuvi asosida shakllanib, Uyg'ur xoqonligi (744–840) va undan keyingi davrlarda Sharqiy Turkiston, Gansu va Mo'g'uliston hududlarida keng tarqalgan. U nafaqat diniy matnlar, balki davlat farmonlari, savdo bitimlari va diplomatik yozishmalarni hujjatlashtirishda qo'llangan [Golden, 1992]. Mo'g'ul imperiyasi davrida ham bu yozuv saqlanib qolgan va ba'zi rasmiy idoralarda davom ettirilgan [Tenishev, 1984].

Ikkinchidan, arab yozuvi VIII asrda islom dini bilan birga Movarounnahrda kirib kelib, IX–X asrlarga kelib rasmiy grafika sifatida mustahkamlandi. Ayniqsa Somoniylar, Qoraxoniylar va Xorazmshohlar davrida arab yozuvi davlat boshqaruvi, shariat asosidagi qonunchilik, soliq tizimi va ilmiy faoliyatda asosiy vositaga aylangan [Bartold, 1963; Nishonov, 1993]. Arab yozuvi orqali yuritilgan qozilik qarorlari va diplomatik hujjatlar huquqiy tartibotni shakllantirish va davlat hokimiyatini hujjatlashtirishga xizmat qilgan.

Uchinchidan, har ikki yozuv tizimi savdo aloqalari va iqtisodiy munosabatlarda ham alohida o'rin tutgan. Uyg'ur yozuvi Ipak yo'li bo'ylab savdo yurituvchi karvonlar o'rtasidagi yozma shartnomalar va bojxona ro'yxatlari orqali faol ishlatilgan bo'lsa, arab yozuvi IX–XIX asrlarda O'rta Osiyo shaharlari (xususan, Buxoro, Samarqand, Xiva)da iqtisodiy hujjat yuritishning asosiy vositasi bo'lgan [Rashidov, 2001].

To'rtinchidan, yozuv tizimlari jamiyatdagi tarixiy xotira va madaniy identitetni shakllantirishda muhim madaniy instrument sifatida xizmat qilgan. Ular orqali diniy, siyosiy va iqtisodiy bilimlar avloddan avlodga o'tib, yozma an'analarning uzluksizligi ta'minlangan. Bugungi kunda O'zbekiston hududidagi arxivlarda saqlanayotgan arab yozuvidagi hujjatlar, shuningdek uyg'ur yozuvidagi ba'zi yodgorliklar bu merosning tarixiy ahamiyatini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, arab va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlar taraqqiyotida ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni rasmiylashtirish, siyosiy hokimiyatni legitimlashtirish va madaniy qadriyatlarni saqlash vositasi sifatida tarixiy ahamiyat kasb etgan. Yozuvlar vositasida davlatlar o'z mustaqilligini, ideologiyasini va xalqaro aloqalardagi huquqiy pozitsiyasini mustahkamlashga erishgan.

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Arab va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarning tarixiy taraqqiyotida ikki bosqichli, ammo o'zaro bog'liq yozuv madaniyatining shakllanishiga asos bo'lgan. Uyg'ur yozuvi dastlabki bosqichda — VIII asrda — milliy-davlat tuzilmalar doirasida shakllanib, ayniqsa Sharqiy Turkiston va unga tutash mintaqalarda siyosiy va iqtisodiy faoliyatni hujjatlashtirishda muhim grafika tizimi sifatida xizmat qilgan. Bu yozuv xitoy va mo'g'ul aloqalarida ham qo'llanib, turkiy xalqlarning xalqaro aloqalardagi yozma madaniyatini boyitgan.

Arab yozuvi esa turkiy jamiyatlar uchun turkiy tarixiy bosqichda — IX asrdan boshlab — keng qo'llanila boshladi va bu yozuvning tarqalishi diniy g'oyalar bilan siyosiy hokimiyatning o'zaro uyg'unlashuvi bilan kechdi. Bu jihat arab yozuvida yuritilgan qozilik qarorlari, mulk senedlari va davlat farmonlari orqali ayniqsa aniq ko'zga tashlanadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, arab yozuvi turkiy hududlarda nafaqat islom mafkurasining asosiy

ifodachisi, balki davlat va iqtisodiy tizimni yozma asosda boshqarish vositasiga aylangan.

Ikkala yozuv tizimining tarixiy ahamiyatini muhokama qilganda, ularning har biri o'z davrining siyosiy va ijtimoiy ehtiyojlariga javob berganini ko'rish mumkin. Uyg'ur yozuvi turkiy mustaqil xoqonliklar uchun siyosiy mustahkamlikni hujjatlashtirgan bo'lsa, arab yozuvi islomiy boshqaruv asosidagi markazlashgan siyosiy strukturalarning rasmiy grafikasiga aylangan. Ular orqali mulkiy munosabatlar, soliq siyosati va savdo bitimlari huquqiy mustahkamlik kasb etgan, bu esa o'z navbatida iqtisodiy faoliyatning rivojlanishiga zamin yaratgan. Yana bir muhim jihat — yozuv tizimlarining tarixiy xotira va madaniy identitet shakllanishidagi roli. Uyg'ur yozuvi buddaviy va manixey matnlarni saqlab qolish vositasi sifatida xizmat qilgan bo'lsa, arab yozuvi diniy, ilmiy va siyosiy bilimlarning yozma tarzda avlodlararo uzluksizligini ta'minlagan. O'zbekiston arxivlarida saqlanayotgan arab yozuvidagi hujjatlar orqali turkiy xalqlarning nafaqat siyosiy va iqtisodiy faoliyati, balki ijtimoiy hayoti, mentaliteti va huquqiy tafakkuri haqida tasavvur hosil qilish mumkin.

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Yuqoridagi tarixiy-tahliliy yondashuv va tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

Uyg'ur yozuvi VIII asrda So'g'd yozuvi asosida shakllanib, Uyg'ur xoqonligi davridan boshlab siyosiy farmonlar, savdo bitimlari va diniy matnlarni hujjatlashtirishda undan faol foydalanilgan. Bu yozuv turkiy xalqlarning ilk yozma davlat tizimlarida asosiy vosita bo'lgan; Arab yozuvi esa IX asrdan boshlab islom dini ta'siri bilan Movarounnahrda keng tarqalgan va Somoniylardan boshlab rasmiy boshqaruv grafikasiga aylangan. U orqali nafaqat diniy, balki mulkiy, iqtisodiy va huquqiy aloqalar rasmiylashtirilgan; Har ikki yozuv tizimi — uyg'ur va arab — o'z davrining siyosiy va iqtisodiy ehtiyojlariga mos tarzda xizmat qilgan. Ular orqali davlat legitimatsiyasi, savdo-sotiq faoliyati va huquqiy me'yorlar yozma asosda amalga oshirilgan; Ushbu yozuvlar, ayniqsa arab yozuvi, bugungi O'zbekiston tarixiy manbaalari, sud arxivlari, mulk hujjatlari va diniy asarlarning asosiy qismini tashkil

etadi. Bu esa ularni tarixiy meros sifatida o'rganish zaruratini kuchaytiradi; Arab va uyg'ur yozuvlari turkiy xalqlarning yozuv madaniyatida muqobil emas, balki bosqichma-bosqich rivojlangan, o'zaro to'ldiruvchi tizimlar sifatida tarixga muhrlangan. Ular turkiy jamiyatlar tarixiy xotirasi va identitetining yozma asosini shakllantirgan; Shu bilan, arab va uyg'ur yozuvlarini o'rganish nafaqat tarixiy merosni anglash, balki hozirgi zamon siyosiy-madaniy o'zlikni mustahkamlashda ham muhim metodologik va g'oyaviy ahamiyatga ega ekani ayon bo'ladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Bartold, Vasiliy Vladimirovich. Turkiston islom davrida. Toshkent: Fan nashriyoti, 1963. pp. 32–89.
2. Golden, Peter B. An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. pp. 101–138.
3. Nishonov, Ziyov. O'zbekiston tarixi. Toshkent: O'zbekiston, 1993. pp. 56–98.
4. Rashidov, Sirojiddin. Sharq yozuvlari tarixidan lavhalar. Toshkent: O'zbekiston, 2001. pp. 45–72.
5. Tenishev, Edxard R. Yozuvlar tarixi va ularning turkiy tillar bilan bog'liqligi. Moskva: Nauka, 1984. pp. 112–134.
6. Kliashorniy, Sergey G. Runic Inscriptions of Eurasian Steppes and the Origin of the Old Turkic Runic Writing. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1995. pp. 87–110.
7. Vaissière, Étienne. Sogdian Traders: A History. Handbook of Oriental Studies, Section Eight: Central Asia, vol. 10, Brill, 2005. pp. 41–63.
8. Soucek, Svatopluk. A History of Inner Asia. Cambridge University Press, 2000. pp. 129–151.
9. Bregel, Yuri. An Historical Atlas of Central Asia. Leiden: Brill, 2003. pp. 73–88.
10. Inomov, Shamsiddin. O'zbek yozuv islohoti tarixi. Toshkent: Akademnashr, 2017. pp. 18–43.